

О. В. Мартинюк

УДК: 329.11+94(477.4)«1906–1912»

**РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У КОНТЕКСТІ ВИБОРІВ
ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ
(1906–1912): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД**

У статті зроблено огляд історіографії російського націоналізму в контексті виборів до Державної думи Російської імперії (1906–1912 рр.) у трьох губерніях Правобережжя — Подільській, Волинській та Київській.

Ключові слова: вибори; російські націоналісти; Державна дума; праві партії; передвиборчі стратегії.

В статтє проводится обзор русского национализма в контексте выборов в Государственную думу Российской империи (1906–1912 гг.) в трёх губерниях Правобережья — Подольской, Волынской и Киевской. Рассмотрена историческая литература советского времени, российская и украинская — постсоветского времени, а также западная.

Ключевые слова: выборы; русские националисты; Государственная дума; правые партии; предвыборные стратегии.

This article observed the question of Russian nationalism in the context of State Duma elections in Russian Empire (1906–1912) in three Right-bank gubernias — Podillia, Volhynia, and Kyiv. In Soviet historiography Russian nationalists weren't regarded as an independent political group, and together with other Black-hundred organizations were labeled as pro-governmental, reactionary, gentry forces. In the post-Soviet Russian historiography a «renaissance of conservative thought» took place, which led to a positive reevaluation of Russian nationalists' ideas and reforms. At the same time most Ukrainian historians leave this topic aside of their academic interests despite a number of critical and perspective studies in the field. In the Western historiography since 1980's developed a perspective towards Russian nationalists as a specific political movement in the western provinces of Russian Empire, which emerged as a response to the inability of the imperial authorities to conduct effective nationality policy in the multiethnic borderland.

Keywords: elections; Russian nationalists; State Duma; right-wing parties; electoral strategies.

Російський націоналізм у контексті діяльності Державної думи Російської імперії (1906–1917) — політичне явище, що мало великий вплив на

національні та соціальні процеси Східної Європи ХХ–ХХІ ст. Ця тема завжди перебувала в полі зору істориків пізньоїімперської доби, однак у певних контекстах саме через її політизованість дослідникам доводилось оминати й замовчувати котрісь її аспекти. Ця стаття — спроба прочитати радянську (московську, петербурзьку та київську), сучасну російську та українську, зарубіжну історіографію на предмет висвітлення або замовчування російського націоналізму в трьох південно-західних губерніях Російської імперії в період думських виборів 1906–1912 рр. Зокрема, планується знайти відповіді на такі питання: чи визнавали історики російських націоналістів як відмінну від інших монархічних партій за ідеологією і тактикою організацію, чи визнавали реальну підтримку російських націоналістів серед місцевого населення регіону, — зокрема українських селян, і чи можна вважати російських націоналістів громадською політичною групою, а чи навпаки — створеною «згори» провладною структурою.

Історіографія окремих політичних аспектів пізньодумської політики сама по собі вже має власну традицію. Серед історіографічних аналізів, що стосуються тематики цієї статті, можна відзначити статті Володимира Милька «Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): Історіографічний аналіз» [54, с. 153–170], Михайла Суслова «Новейшая историография российского консерватизма: его исследователи, критики и апологеты» [67, с. 253–288], Лори Енгельштейн «New Thinking about the Old Empire: Post-Soviet Reflections» [75, с. 487–496], Рафаїла Ганеліна «XX съезд КПСС и освещение советскими историками отношений между РСФСР и Украиной во время Гражданской войны» [12, с. 6–12], Ізабель де Кегель «Исторический дискурс и общественность эпохи перестройки: дебаты о реформах Столыпина» [30, с. 123–145], роботи Олександра Реєнта [59, с. 218–232; 60, с. 3–41], Георгія Касьянова та Олексія Міллера [29, с. 38–122, 174–206].

Історіографія до середини 1920-х. Перші тексти, присвячені російським націоналістам та виборам до Державної Думи, почали з'являтися невдовзі після 1907 р. Їх, проте, важко віднести до власне історіографії, позаяк це були полемічні або інформативні брошури політично заінтересованих сучасників подій, як з табору опозиції, так і з табору російських націоналістів. З боку націоналістів можна відзначити брошури Г. Юрського «Правые в Третьей Государственной Думе» [72, с. 1–254] і анонімну «Националисты в 3-й Думе» [54, с. 1–325]. З боку лівих та конституційних демократів опублікованих текстів більше, про російських націоналістів писали російські ліві інтелектуали В. Левицький [39, с. 347–469], Л. Мартов [49, с. 1–32], В. Гер'є [14, с. 1–69], Н. Бубнов [8, с. 1–16]. Традиція, яку заклали соціал-демократи щодо писання про російських націоналістів, ма-

ла вирішальний вплив на подальшу радянську історіографію, передовсім завдяки тому, що напрацювання Володимира Леніна було перетворено на методологічний підхід.

Серед думок В. І. Леніна про російських націоналістів найбільш цитована була невелика частина статті «Правые партии». В ній писалося: «Оттенки, отличающий их [националистов] от правых, совсем ничтожны: в сущности, это не две, а одна партия, поделившая между собою “труд” травли инородца, “кадета” (либерала), демократа и т. д. Одни поглубже, другие потоньше делают одно и то же» [41, с. 280]. Ця позиція згодом мала наслідком не стільки те, що самостійна позиція російських націоналістів заперечувалася в радянській історіографії, скільки повне замовчування їх як історичного факту. Також у невеликій роботі «Итоги выборов» В. І. Ленін говорив про дві більшості в Державній думі — право-октябристську та кадетську, на які влада спиралася з тактичних міркувань. Проте її істинна політика, твердив В. І. Ленін, була крайньою правою. Заходи лідера російських націоналістів Столипіна з його аграрною програмою та оновленою системою представницьких органів лише прикривали «істинне чорносотенне обличчя» влади [40, с. 321]. Отже, крайня реакційність влади визнавалася в радянській історіографії як факт, що не потребує додаткових доведень, причому чорносотенними вважалися як монархічні, так і націоналістичні консервативні групи.

Окремо слід відзначити українську пізньоімперську традицію критикувати правих і націоналістів, яка не мала значного впливу на подальшу радянську історіографію, однак стала помітною в дослідженнях українських істориків після 1991 р. На сторінках газет «Рада», «Украинская жизнь» і в окремих брошурах упродовж 1906–1917 рр. українські публіцисти багато писали про російських націоналістів, котрих, як і російські соціал-демократи, вважали близькими союзниками правих, ворогами прогресу й прислужниками влади [22, с. 1–135], [66, с. 415–559], [55, с. 90–97]. Однак, на відміну від російських колег, вони звертали значно більше уваги на національне питання. В брошурі «Украинский вопрос», анонімно виданій 1914 р. й адресованій до російської прогресивної громадськості, автори Олександр Лотоцький та Петро Стебницький представляли російських націоналістів і правих як зрусифікованих українців, котрі, перебуваючи на високих соціальних щаблях, не могли не потрапити під вплив імперської великоросійської культури. Але навіть «в рядах наиболее консервативных элементов украинского общества можно иногда наблюдать своеобразное национальное самосознание, правда, примитивное, в форме влечения к украинскому этнографизму и ретроспективных симпатий к историческому прошлому Украины. Таковы нынешние Савенки, Скоропадские, Шульгины, Кап-

нисты, таков почаевский монах Василий с его культом казацких украинских могил...» [46, с. 385]. Називаючи імена лідерів російських націоналістів та правих, українські публіцисти критикували зміст ідеї російського націоналізму. Російські націоналісти в українських губерніях розвивали ідею про єдність малоросів і росіян у національному контексті як частки відносно цілого, навіть певну вищість у російській націоналістичній свідомості малоросіян відносно «аполітичних», «космополітичних», «політично інертних» великоросів.

Українська радянська історіографія 1920–30-тих рр. Від початку Першої світової війни до середини 1920-тих рр. кількість виданих праць про російських націоналістів була надзвичайно мала. Після 1919 р., коли близько семи десятків членів Київського клубу російських націоналістів розстріляли й організація перестала існувати, а колишніх діячів почали переслідувати, дати яку-небудь адекватну оцінку їхньому стану було надзвичайно важко. І лише в другій половині 1920-тих рр. було зроблено перші спроби осмислити російський націоналізм пізньоімперського періоду як явище, що відійшло в історію. Саме тоді з'явилися аналітичні тексти колишніх учасників пізньоімперських політичних подій — політично заангажованих ранньо-радянських публіцистів, що використовували марксистські схеми трактування історії, однак були ще далекі від пізніших догматів марксизму-ленінізму й нівелювання самого явища російського націоналізму.

1925 р. в книжці «Рыцарь черной сотни В. В. Шульгин» (через два роки перевидана під назвою «Рыцарь монархии В. В. Шульгин») колишній публіцист найбільшої імперської ліво-ліберальної газети Києва Д. І. Заславський змалював психологічний портрет колишнього редактора найбільшої правонаціоналістичної газети Києва Василя Шульгіна. Останній постає як чи не єдиний інтелегентний і щирий монархіст у таборі погромників, грабіжників, чиновників-хабарників. Шульгін немовби до кінця намагається врятувати монархію, йде на будь-які компроміси й вигадливі закулісні ігри, проте сам він не в змозі вберегти монархію від наростання революційного руху.

На фоні постагії Шульгіна Д. І. Заславський висвітлює історичний контекст — соціальне, національне і економічне становище Південно-Західного краю. Заславський пише, що батько Василя — Віталій Шульгін — за допомогою своєї газети «Киевлянин» у 1860-тих рр. фактично позначив прихід російської культури в край, у якому до того російської громадськості практично не існувало, де панувало радше українське єврейське міщанство й польські поміщики [25, с. 5–6]. Проте зростання економіки півдня імперії, неймовірний розквіт торгівлі хлібом та цукром, розвиток залізниці зробили для утвердження російської культури в краї більше, ніж газета й університет, де батько Шульгіна також працював. У 1880-тих рр., як пише автор, російська

культура повністю охопила навчальні заклади, суди, вулиці та пресу; українofільство не здатне було чинити реального спротиву; це була російська ліберальна, демократична культура, що зовсім не влаштувало Шульгіна-старшого, а пізніше — його сина [25, с. 7]. Вони через свою газету створили альтернативну ідею російського начала, яка об'єднувала монархію, самодержавність та православ'я. Спираючись на поміщиків і «традиційно лояльного мужика», Шульгін-молодший вступив після Революції 1905 р. у вирішальний бій проти інтелігенції, студентства, прогресивної преси та євреїв [25, с. 7–8]. У роботі Д. І. Заславський не висвітлює виборів до Державної думи, однак приклад Шульгіна красномовно свідчить про київське коріння поміркованої консервативної ідеології російського націоналізму.

1929 р. в Харкові було видано брошуру «Монархісти» В. Н. Залежського в серії «Які партії були в Росії». Подібно до Заславського та інших лівих публіцистів, В. Н. Залежський зараховує монархістів та російських націоналістів до одного ідейного табору, втім, він пояснює виникнення російських націоналістів наслідком розколу в середовищі правих під час виборів до III Державної думи 1907 р. Саме тоді російські націоналісти та група поміркованих визнали законодавчий характер думи, проти чого раніше виступали монархісти, визнали потребу «ділової», «господарської» парламентської роботи й стали опорою політиці Петра Столипіна, відтиснувши монархістів у сектор крайньої правої опозиції. Залежський визнавав, що російські націоналісти пройшли в думу від західних губерній (26 обранців до III думи) і характеризував їх як представників дворян, меншою мірою — великої буржуазії [23, с. 60–71].

З іншого боку до питання підійшов Олександр Погребинський, котрий 1931 р. в тому самому харківському видавництві «Пролетарій» видав економічне і соціологічне дослідження «Столипінська реформа на Україні», в рамках якого спробував висвітлити інтереси зацікавленої сторони реформ. Автор відзначав, чим відрізнялася аграрна політика в українських губерніях від такої політики в центральних, бачачи перші як наближеніші до індивідуального, капіталістичного способу господарювання. Де-факто общини в українських губерніях перестали існувати до реформ, а основною проблемою тут було малоземелля. Вихід із цієї проблеми Столипінська реформа шукала в збільшенні земельних наділів через кредит багатим селянам та пролетаризацію менш заможних. При цьому в розширенні землегосподарств були заінтересовані насамперед ті землевласники, що перейшли до модерних способів господарювання та збуту продукції. В розділі «Аграрна справа в III Думі. Кляси й партії в III Думі» О. П. Погребинський відзначав, що більшість із обраних від українських губерній депутатів були правими, націоналістами та октябристами, інакше кажучи, прибічниками

реформ Столипіна (66 правих/націоналістів і 34 октябристи з 115 депутатів) [57, с. 78]. На думку автора, землевласники українських губерній, що пройшли в депутати Думи, підтримували цю аграрну програму, намагаючись урятувати власні землеволодіння від зменшення й роздрібнення, яке в загальній масі спостерігалось з часів реформ. Разом з тим, О. П. Погребинський підкреслював різницю в позиціях правих депутатів-селян, які, попри підтримку аграрної програми, відзначали «наявність селянського малоземелля, якому Столипінські закони ніяк не допоможуть» [57, с. 80].

Окремі аспекти, пов'язані з діяльністю російських націоналістів, висвітлили дослідники Всеукраїнської академії наук. Цікавий збірник під редакцією М. С. Грушевського «Київ та його околиця», що вийшов 1926 р. У ньому Іван Щітківський вмістив статтю на тему «“Исторический путь” у Києві», проєкт якого ініціювали російські націоналісти, щоб символічно репрезентувати свою історичну роль і роль регіону в Російській імперії [71, с. 385–392]. Також цікавий погляд на витоки російського націоналізму висловлює Йосип Гермайзе, говорячи про соціальні та національні передумови революції 1905 р. «Всеросійський антисемітизм і войовниче русифікаторство формувалося головню тут, де йшла внутри-класова буржуазна гризня», — писав Й. Гермайзе [13, с. 68], — «Протеговані Російською державою бюрократи-аграрії та російські капіталісти в Україні, виконуючи волю “пославшего их”, загартували в боротьбі з “іногородцями” — своїми буржуазними і аграрними конкурентами — всеросійське чорносотенство, зробивши Україну гніздом контр-революції» [13, с. 70]. «В цукровій промисловості бачимо капітали трьох різних буржуазних груп — аграрний капітал польських поміщиків, услід за ними поважним конкурентом стояв капітал єврейської, колись лихварсько-маклерської і торгово-фінансової, буржуазії, і обом цим групам протиставлявся капітал російського дворянства та бюрократії, що тут на Україні виростав під протегуванням російської монархії для кращого “обрусения” края і “насаждения истинно-русских начал”» [13, с. 68]. Отже, Й. Гермайзе вважав, що основна боротьба в публічній сфері точилася поміж представниками різних підприємницьких кланів, сформованих за національними ознаками, і їм відповідали певні ідеології: у випадку польських поміщиків та єврейської буржуазії це була ліберальна капіталістична буржуазна ідеологія зі своїми особливостями, тоді як у випадку російських націоналістів ішлося про консервативну, але капіталістичну ідеологію.

Післявоєнна київська радянська історіографія. Якщо в другій половині 1920-тих — на початку 1930-тих рр. відзначався певний, хоч і непрямий, інтерес до історії російського націоналізму, то впродовж 1930-тих рр. і до закінчення Другої Світової війни нових досліджень фактично не було — як в українській, так і в радянській історіографіях. Безпосередньо перед за-

кінченням війни, проте, видав першу роботу Федір Євдокимович Лось, вона стилістично і тематично більше відповідає історіографічній традиції кінця 1920-тих — початку 1930-тих рр. У книзі «Україна в роки столипінської реакції» автор докладно аналізує зміни виборчого закону 1907 р., його соціальний підтекст і результати в українських губерніях. Згідно з таблицею в цій праці, з 111 кандидатів від українських губерній, обраних до III Думи, 29 були російськими націоналістами (більшість обрано в Київській та Подільській губ.), 26 — правими (Волинська губ.), 37 — октябристами (Чернігівська, Катеринославська губ.), а до 5 кандидатів від кожної з груп — соціал-демократами, конституційними демократами, правими октябристами й безпартійними [44, с. 14]. Ф. Є. Лось повторював тезу В. І. Леніна про те, що російські націоналісти майже не відрізняються від правих [44, с. 15], і вважав їх виразниками поміщицьких інтересів. Значну увагу він приділяв утискам українського національного руху в часи столипінської реакції — забороні використання української мови в нижчій школі, закриттю Просвіт, цензурі преси тощо [44, с. 29–41].

Ф. Є. Лось на наступні десятиліття залишався провідним істориком політичного й соціального життя після Революції 1905 р., однак зміст і стиль робіт значно змінилися. В його спільній з О. Г. Михайлюком монографії про класову боротьбу в українському селі автор знову повертається до теми виборів до III та IV дум, однак цього разу зосереджує майже всю увагу на революційній агітації більшовиків на селі, розповсюдженні листівок і прокламацій, агітації за союз між робітниками й селянами, роботі партійних осередків. При цьому жодного разу не було прямо написано те, про що йшлося в попередній роботі Ф. Є. Лося, — що зі 111 депутатів українських губерній під час III виборів було обрано лише 2 соціал-демократів, і що праві та російські націоналісти мали майже повний успіх на Правобережжі. Назвавши підрозділ «Селянство — союзник пролетаріату» автори зосередилися на закликах до єднання селян і робітників у лівій пресі, однак не визнали, що під час голосування такого союзу фактично не було [45, с. 69–98]. Замість визнання й пояснення причин поразки більшовицьких депутатів, автори лише навели цитату В. І. Леніна про те, що вибори було фальсифіковано, а їх перебіг перебував під впливом духовенства [45, с. 90].

Підміна історії виборів до Державної думи історією більшовицької агітації, пріоритет у вивченні участі селян і робітників перед вивченням історії інших класів, майже повний брак робіт про непролетарські партії — характерні ознаки української радянської історіографії 1950–1980-тих рр. Як пише сучасна американська дослідниця Російської імперії Лора Енгельштейн, радянські історики завжди намагалися дати відповідь на питання, чим була Революція 1917 р. і який лад постав унаслідок неї; історики ім-

перського періоду проектували ті самі питання на більш ранні періоди й намагалися відгадати «за листками чаю» передумови пізніших подій, а це змушувало їх звертати увагу на одні факти й ігнорувати інші [75, с. 487]. Незважаючи на те, що внаслідок XX з'їзду КПРС Україну було визнано осередком особливо гострої класової боротьби та націоналістичної контрреволюції, причому з боку не тільки «українських буржуазних націоналістів», а й імперіалістичної «російської буржуазно-поміщицької контрреволюції» [12, с. 10–11], ґрунтовні дослідження російського націоналізму та монархізму в українських губерніях — хай навіть з позицій марксистсько-ленінської теорії — не з'являлися аж до часів перебудови.

1989 р. крок до переосмислення зробив Володимир Попик у роботі «Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу». В передмові він зазначав: «Даже в сравнительно недавних изданиях период после третьеиюньского переворота и третьедумская избирательная кампания изображаются порой схематически, в духе стереотипов “Краткого курса истории ВКП(б)”, лишь как время торжества самой разнузданной черносотенной реакции. Тем самым неизбежно принижается значение деятельности в ходе избирательной кампании большевиков» [58, с. 4]. Автор уперше зібрав статистику, що віддзеркалювала політичний склад проміжної категорії куріальної електоральної системи — виборщиків, уперше проаналізував співвідношення сил по всіх чотирьох виборчих куріях (робітничая, селянська, міська і землевласницька), охарактеризував різні тактики, які використовували праві й націоналісти для здобуття переваги в численності на губернських зібраннях, а також уперше звернув увагу на опозиційні групи в різних куріях. Хоча В. І. Попик активно послуговувався ленінською термінологією класової природи різних партій, він також писав про те, що чорносотенці, фактично, втрачали підтримку навіть серед російських поміщиків Правобережжя, їх дуже мало підтримувало міське населення, тож вони здобули перемогу завдяки вдалому використанню виборчого закону, підтримці влади та духовенства. Автор категоризує російських націоналістів як одну з чорносотенних партій, однак наводить окрему статистику щодо російських націоналістів. При цьому його дані про обранців до III Думи відрізняються від даних В. Н. Залежського і Ф. Є. Лося: зі 102 депутатів від українських губерній 24 були правими, 7 — російськими націоналістами, 22 — помірковано-правими, 41 — октябристами, 6 — кадетами та 2 — соціал-демократами [58, с. 83].

Післявоєнна московська і петербурзька радянська історіографія. Пишучи про вибори в Державну думу й чорносотенні організації, українські радянські історики майже ніколи не порушували питань власне думської політики — ці теми майже виключно були прерогативою московських і пе-

тербурзьких істориків. Упродовж 1960-тих — 1980-тих рр. вони видали серію досліджень про політику правих і націоналістів у Державній думі, найавторитетнішими серед яких вважався цикл монографій московського історика Арона Яковича Авреха — «Царизм и третьеиюнская система» (1966), «Столыпин и III Дума» (1968), «Царизм и IV Дума. 1912–1914 гг.» (1981), «Распад третьеиюнской системы» (1985), «Царизм накануне свержения» (1989), «П. А. Столыпин и судьбы реформ в России» (1991) [1, с. 1–285; 2, с. 1–528; 3, с. 1–304; 4, с. 1–192; 5, с. 1–256; 6, с. 1–272]. А. Я. Аврех був представником «нового покоління» історичної школи, шістдесятником, котрий до кінця важив на поєднання ленінського трактування пізньої імперської історії та історичної вірності описуваному предмету. Він остаточно закріпив ленінську схему мислення щодо історії правих партій думського періоду. Відповідно до неї, Революція 1905 р. невідворотно похитнула патріархальний уклад і об'єднала трудящі маси, однак не змогла здійснити докорінний переворот державного устрою. Тож народні маси далі набирали сили для нової боротьби, тоді як царизм намагався цьому перешкодити завдяки проведенню найбільш нагальних реформ зі збереженням класового устрою та практиками політичних репресій. Щоб ужити цих заходів, царизму потрібна була підтримка в Державній думі — квазі-репрезентативному народному законодавчому органі. Таку підтримку царизм міг знайти лише серед панівного поміщицького класу, однак цього було мало. Отже, аби втриматися на своїх позиціях, імперська верхівка обрала політику «бонапартизму» — лавірування режиму, котрий утратив стару патріархально-феодальну опору, між буржуазними й поміщицькими партіями, а також загравання з покидьками та крадіями задля бодай якоїсь підтримки серед нижчих верств населення [4, с. 21; 6, с. 3].

А. Я. Аврех ніколи не звертав уваги на те, що більшість правих і націоналістів були обрані в українських та білоруських губерніях, і зосереджувався виключно на політиці вже обраних депутатів. Однак в одній з останніх книг, виданій 1991 р. після розпаду СРСР, він звернув особливу увагу на націоналістів як на самостійну політичну силу й включив до роботи контекст західних губерній. У книзі «Столыпин и судьбы реформ в России» він писав, що Столипін ще на початку 1907 р. мало співчував теоретичній базі націоналістів, яку виробив Меншиков, однак звернувся дещо згодом до підтримки кола націоналістів з тактичних міркувань [1, с. 130–150]. Самі ж реформи Столипіна А. Я. Аврех оцінював як від початку приречені на поразку через намагання втілювати їх без розширення демократії. «Сперва, он считал, надо обеспечить экономические условия, а потом уже осуществляют “свободы”. Он изменяет экономический “фундамент” страны, в то время как вся остальная политика стремится со-

хранить в возможно большей неприкосновенности политическую “надстройку” и лишь слегка украшает ее фасад» — [1, с. 263]. Про думські проекти російських націоналістів, котрі стосувалися західних окраїн, — створення земств у західних губерніях та відділення Холмщини від Царства Польського — А. Я. Аврех писав, що вони здобули підтримку в Державній думі завдяки вдалим тактичним крокам російських націоналістів та Столипіна, однак втілення котрих засвідчило відсутність підтримки серед населення українських губерній [1, с. 178].

Якщо А. Я. Аврех став найвідомішим дослідником у своїй сфері в Москві, то найвиднішим дослідником лєнінградської школи був Валентин Семенович Дякін. Їхні роботи дещо відрізнялися у підході до архівних матеріалів — лєнінградські дослідники ширше використовували матеріали Центрального державного історичного архіву СРСР (тепер Російський державний історичний архів), тоді як московські, відповідно, матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів влади та управління (теперішній Державний архів Російської Федерації) в Москві. Були суперечності й у поглядах — після публікації 1978 р. книги В. С. Дякіна «Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг.», А. Я. Аврех звинуватив останнього в низці наукових промахів, браку цілісності та новизни робіт, а також в «октябристському» погляді на пізньоімперську монархію [21, с. 6–10]. Власне, ключова проблема полягала в оцінці зв'язку політики Столипіна й дворянства — якщо для А. Я. Авреха Столипін був прямим виразником і представником інтересів дворянства, то для В. С. Дякіна Столипін, котрий інколи дозволяв собі діяти всупереч інтересам дворянства, був самостійнішою фігурою, відданою радше царській бюрократії, аніж його сподвижникам [21, с. 182–183].

Російська пострадянська історіографія. Зростання популярності фігури Петра Столипіна, а відповідно, й партії російських націоналістів, яку він очолював, що розпочалося в період перебудови, стимулювали не стільки професійні історики, скільки публіцисти й громадські діячі. Через радіопередачі, документальні фільми, публічні дискусії й популярну літературу на початку 1990-тих рр. образ Столипіна став уособлювати Росію, якою вона була/могла б бути без радянського досвіду. Громадські діячі демократичних поглядів підкреслювали, що реформи прем'єр-міністра Російської імперії зробили селянську працю ефективною й створили умови для формування середнього класу в селі, зіставляючи при цьому общинну форму землеволодіння, яку розформував Столипін, з майбутніми колгоспами [30, с. 132]. Громадські діячі націонал-патріотичного спрямування акцентували на здатності Столипіна займати чітку й безкомпромісну позицію в проведенні реформ та безстрашно боротися з революціонерами-

радикалами, зберігати моральну чистоту супроти корумпованого оточення царя, працювати на повернення Росії статусу світової держави, підняття її з колін [30, с. 138]. Столипін став «наративною абрєвіатурою» золотої доби Росії завдяки протиставленню ефективних послідовних реформ і революційного шляху політичного розвитку [30, с. 140].

Професійні історики невдовзі підхопили хвилю інтересу до політики Петра Столипіна, переосмислили його «радянський» образ як месника і реакціонера, втім в оцінках були значно обачнішими та критичнішими. Поряд із зацікавленням політикою Столипіна, історики звернули увагу на групу російських націоналістів як на політичну силу. Першу велику спробу «нормалізувати» російських націоналістів, а точніше — різнобічно проаналізувати ідеологічну доктрину російських націоналістів, зробив петербурзький історик Данило Коцюбинський. У книзі «Русский национализм в начале XX столетия», опублікованій 2001 р., автор охарактеризував ідеологію російського націоналізму як історичний приклад «консервативного лібералізму» [38, с. 9]. Д. Коцюбинський вперше проаналізував великий комплекс джерел різного походження, серед яких книги, брошури та статті найвидніших публіцистів-націоналістів, а також архівні матеріали. Вперше було описано організаційну структуру російських націоналістів — загальноімперську парасолькову структуру Всеросійського національного союзу та місцевих організацій.

У книзі прочитується автономність київської групи російських націоналістів порівняно з колегами з центральних губерній, зокрема через відмінності в ідеологічних позиціях, зокрема щодо національного питання [38, с. 295–304, с. 347–353, та ін.]. Більше того, Д. Коцюбинський вбачає одну з причин поразки російських націоналістів у «регіональній специфічності ВНС», тобто зосередженості на соціально-економічних проблемах західних губерній та боротьбі з іногородцями, що їх населяли. Російські націоналісти не встигли переорієнтуватися на всеросійську діяльність, і навіть на вершині слави спиралися на любівання регіональних, західних, інтересів [38, с. 493–494]. Усе ж, незважаючи на крах доктрини російського націоналізму після падіння імперії та численні внутрішні суперечності, Д. Коцюбинський вважає цю партію однією з найвпливовіших у пізньоімперській думській політиці, а її ідеологію успішною в тому плані, що в ній змогли поєднатися ліберально-західницькі ідеї та вірність самодержавності й православній церкві [38, с. 495].

Ще один ревізійністський погляд представила дослідниця з Орла Світлана Санькова. У книзі «Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского Национального Союза (1908–1917)» вона вжила щодо Києва метафору «столиці російського націоналізму» й приділила достат-

ньо уваги лідерам київських націоналістів, діяльність та моральні якості котрих, утім, оцінила критично. Згідно з джерелами, які знайшла дослідниця, неформальний лідер російських націоналістів Анатолій Савенко 1916 р. забрав собі 3000 руб. з громадських коштів, що мали перейти Клубу російських націоналістів. Це, на думку авторки, свідчить про ставлення лідерів Клубу російських націоналістів до власної організації як до каналу особистого збагачення [65, с. 73]. Окремий розділ у книзі присвячено виборам до Державної думи 1912 р. й створенню коаліції російських націоналістів з іншими правими організаціями в Південно-Західному краї [65, с. 206–207].

До розгляду ідеології Всеросійського національного союзу зверталася також Анна Лопухова в дисертації «Националисты в Государственной думе Российской империи», у котрій дійшла висновку про те, що в Державній думі російські націоналісти працювали переважно над вирішенням проблем Західного регіону імперії, де були обрано більшість їхніх депутатів [43, с. 1–20].

Поряд із загальними працями про російських націоналістів з'явилися й регіональні дослідження російського націоналізму в Воронізькій губ. та на Дону. Можна звернути увагу, що період перед виборами до IV Думи був піком організаційної та ідеологічної діяльності російських націоналістів не лише в українських, а й у зазначених губерніях [37, с. 46–73; 64, с. 100–102].

Кількість досліджень російського націоналізму та консерватизму в останні два десятиліття в Росії настільки зросла, що подекуди навіть вживається термін «ренесанс консервативної думки» [36, с. 5]. Дослідник російської консервативної історіографії Михайло Суслов вважає, що в 1990-тих рр. тематика російського консерватизму стала для істориків «золотою жилою» завдяки її малій вивченості, однак з початку 2000-них рр. її актуальність зросла через потребу в новій ідеології для сучасної російської політичної еліти [67, с. 254]. Автор також вважає, що сучасні історики не змогли заповнити методологічний вакуум радянської історіографії: «історики-ревизионисты приписывают консерваторам весь спектр позитивных значений — от патриотизма до “здорового смысла”, подчеркивают оригинальность их воззрений, важность и влияние их исторической роли или их политических взглядов, а также “практическую значимость” их “идейного наследия” для современности. Иногда ревизионистская историография подводит читателя к выводам об исключительности России и российских идеологических феноменов, что очень часто вызвано плохим знанием исторического контекста» [67, с. 257–258]. М. Суслов відзначає різні оцінки консервативної політики пізньоімперського періоду — якщо дехто з істориків зображає «історію успіху», то інші проводять думку про те, що російський

консерватизм не встиг повною мірою стати справжнім консерватизмом, відступивши позиції радикальним групам погромників [67, с. 285]. Серед найавторитетніших дослідників російського консерватизму можна відзначити І. В. Лукоянова [47, с. 1–92], А. В. Рєпнікова [63, с. 1–424], І. В. Омелянчука (публікував основні роботи також у Києві) [57, с. 1–744], Ю. И. Кирьянова [31, с. 1–464], А. Ю. Мінакова [36, с. 7–16].

Українська пострадянська історіографія. В зовсім інший спосіб долали прогалини радянської історичної науки українські історики після 1991 р. Насамперед, вони спрямовували зусилля на те, щоб нормалізувати українські національні рухи пізньоімперського періоду, звільнитися від тавра буржуазних націоналістів, які дбають виключно про свої класові інтереси. Впродовж 1990-тих рр. було написано низку робіт, присвячених українському колу в перших двох думках, серед найбільш значущих можна виділити праці В. Доморослого [19, с. 1–24], О. Коника [34, с. 1–25; 35, с. 445–470], О. Білоконя [7, с. 1–25], І. Демуз [18, с. 1–20], О. Реєнта [61, с. 244–265; 62, с. 318–335], І. Бурди [10, с. 1–17], М. Киян [32, с. 1–17], В. Милька [51, с. 162–174; 52, с. 163–170], В. Шандри [69, с. 310–316]. Поряд із тим, з'явилися нові дослідження інших опозиційних груп, насамперед обраних від українських губерній поляків та євреїв — Н. Щербак [70, с. 1–616], В. Гусєв [17, с. 1–36].

Значно менше українські історики зверталися до історії правих партій, зокрема російських націоналістів, що діяли в українських губерніях, а отже, не відбулося глибинної ревізії поглядів у цій темі. Радше радянський стереотип правих і націоналістів як «реакціонерів та прислужників царського режиму» було повернуто в бік українського питання — історики почали підкреслювати позицію цих партій в українському питанні, наприклад обговорювати їхні заходи задля адміністративного обмеження української культури в період пізньої Російської імперії. Втім, варто відзначити декілька робіт, автори яких глибше опрацювали питання й переосмислили ті чи інші аспекти тематики.

1996 р. Володимир Любченко видав статтю «Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)». Це перша видана в Україні робота, де охарактеризовано мережу націоналістичних організацій, представлених в Україні Київським, Подільським та Чернігівським клубами російських націоналістів, а також регіональними відділеннями Всеросійського національного союзу [48, с. 56–57]. Цікаво, що автор не висвітлює в статті діяльності інших правих і монархічних груп, що вказує на його розуміння російського націоналізму як окремої політичної сили. Вперше автор зробив огляд історії власне Київського клубу російських націоналістів, справедливо вважаючи саме цю орга-

нізацію провідною в русі [48, с. 57]. Ввівши в історіографію таке джерело, як збірники Київського клубу російських націоналістів, В. Б. Любченко першим серед українських істориків вник у внутрішню логіку російських націоналістів. Численні приклади лобіювання проектів та випереджувальні кроки проти проектів українських націоналістів, які навів автор, свідчать про російських націоналістів як про громадську ініціативу, що мала досить міцні зв'язки з владою місцевого та імперського рівня, втім, виступала незалежно [48, с. 58–64]. До недоліків статті можна віднести те, що автор фокусує увагу на антиукраїнській діяльності російських націоналістів, залишаючи поза увагою їхню антиєврейську та антипольську діяльність, — а це могло б краще відтворити внутрішню логіку російських націоналістів Правобережжя. Також відчувається брак уваги до російських націоналістів як до передвиборного проекту, а це могло б досить добре пояснити їхні цілі, серед яких роздування українського питання було великою мірою способом здобути політично інертний, національно не визначений православний електорат.

Поруч із роботою В. Б. Любченка можна відзначити статтю В. М. Волковинського «Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст.». Автор згадує про Київський клуб російських націоналістів, зараховуючи його до загального кола чорносотенних організацій, однак виділяє його автономний характер у русі. Вказується, зокрема, на відмінний, більш елітарний соціальний склад Київського клубу російських націоналістів порівняно з іншими чорносотенними організаціями. Як і В. Б. Любченко, В. М. Волковинський визнає їхню «регіональну» малоросійську ідентичність у поєднанні з російським націоналізмом і патріотизмом [11, с. 72; 48, с. 57].

Огляд діяльності російських націоналістів у контексті діяльності Державної думи, зокрема виборів, зробили декілька дослідників регіональної політики. В праці «Діяльність волинських депутатів у Державній думі Російської імперії» М. М. Буліга детально розглядає депутатський корпус вказаної губернії та зв'язок між регіональною та імперською політикою. Авторка підтримує погляд, що в думі перших двох скликань переважали депутати-селяни, а в думках двох останніх — поміщики та священники. Правий ухил більшості волинських депутатів зумовив їхню позицію щодо ключових питань. «Одностайне неприйняття викликали в волинських депутатів опозиційні законопроекти, спрямовані на вирішення в умовах самодержавної Росії національного питання (рівноправність національних меншин, національно-персональна автономія, шкільна освіта для українців рідною мовою, ін.)» — пише М. М. Буліга [9, с. 85–86]. Лише один виняток із цього правила — правий депутат єпископ Никон, котрий у певний момент вис-

тупив у Думі з виразною проукраїнською позицією [9, с. 85]. Незважаючи на те, що більшість депутатів від Волинської губ. мала праві погляди, авторка вважає більшість її вихідців у Думі селянами, українцями.

Одне з найгрунтовніших досліджень виборів до Державної думи провів кам'янець-подільський дослідник Анатолій Глушковецький, узявши за репрезентативний зразок Подільську губ. Новизна цієї роботи в тому, що автор вважає вибори практикою демократії, а отже розглядає низку організаційних та агітаційних моментів під час виборів у зіставленні з конкретними тактичними кроками основних учасників суспільно-політичної боротьби. Простіше кажучи, досліджено окремі елементи виборчого процесу — складення списків виборців та виборщиків, оскарження результатів, скасування виборів по певних дільницях, призначення дат виборів, присутність чи відсутність поліцейських чинів і чиновників під час виборних зібрань, вплив духовенства на виборчий процес. Далі автор ці дані зіставляє з даними про використання правових важелів впливу на означені процеси з боку опозиції та провладних партій. Цікаво, що, відійшовши від радянської методології пояснення історичних подій класовою природою учасників, А. Л. Глушковецький уперше представив механізм, яким влада і провладні партії фактично впливали на хід виборів, а також зв'язки між представниками влади та правими й націоналістичними партіями. Також А. Л. Глушковецький бачить основну політичну боротьбу на Поділлі не між політичними партіями (чи класами), а між об'єднаннями національних груп — єврейської, польської і, як пише автор, «російської» (української) [15, с. 49, 72, 78].

Згідно з даними А. Л. Глушковецького, націоналісти діяли спільно з духовенством, а також спиралися на підтримку влади — низка прикладів свідчить про сприяння завдяки адміністративному ресурсові кандидатам від націоналістів та правих [15, с. 83]. У певних місцевостях російські націоналісти не змогли домовитися про співпрацю з духовенством, і тоді влада на основі формальних причин скасовувала там вибори [15, с. 82]. Також державні чиновники агітували за націоналістів як перед виборами, так і в день виборів, роздавали гроші «на проїзд до повітового міста». Рівень сприяння російським націоналістам значною мірою залежав від влади в повіті — в чотирьох повітах Подільської обл. взагалі не було дозволено проводити передвиборну агітацію іншим партіям окрім націоналістів та крайнього правого Союзу російського народу [15, с. 83]. Загалом, сприяння влади російським націоналістам та союзу російського народу диктувалося прагненням подолати виборчий успіх поляків і євреїв на перших двох виборах, де вони отримали майже всі місця в міській та землевласницькій куріях. Заходи підтримки влада розуміла як згуртування православного населення про-

ти менш численного, але краще організованого єврейського та польсько-го електорату [15, с. 110].

Окрім досліджень, у яких розглядається діяльність російських націоналістів як групи, можна виділити кілька біографічних розвідок. Вадим Менжулін у книзі «Другой Сикорский» намагається висвітлити портрет психіатра, фізичного антрополога, професора Університету Святого Володимира і громадського діяча Івана Сікорського — при цьому не ігноруючи ні його внеску в розбудову науки й суспільства, ані темної сторони його біографії: антисемітизму, расизму, шовінізму. Хоча автор подає широкий історичний контекст діяльності І. Сікорського, відносно мало в книзі йдеться про Київський клуб російських націоналістів, одним з очільників якого той був. Проте В. І. Менжулін полемізує з російським дослідником доктрини російського націоналізму Данилом Коцюбинським, котрий класифікує її як «національно-ліберальну». Приклад І. Сікорського, зокрема його ролі в справі Бейліса, свідчить, на думку В. І. Менжуліна, проти «ліберальної» складової російського націоналізму початку ХХ ст. [50, с. 89–91].

Діяльність київського цензора Сергія Щоголева розглядає в статті Ігор Коляда. Автор неправильно зазначає, що С. Щоголев входив до «загальноімперського праворадикального монархічного руху, зокрема [...] до Київського клубу російських націоналістів», адже ця організація, попри її виразні провладність і шовіністичність, усе ж у тогочасній політичній мапі не класифікувалася як праворадикальна й монархічна. Однак у статті докладно передано зміст полеміки навколо книги «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» між її автором Сергієм Щоголевым, Сергієм Єфремовим та Симоном Петлюрою [33, с. 357–360] — ця полеміка була однією з основних в інтелектуальних дебатах між українськими й російськими націоналістами пізньоімперської доби.

Незважаючи на те, що і С. Щоголев, і І. Сікорський були активними діячами Київського клубу російських націоналістів, можна відзначити, що бракує критичних досліджень біографій інших членів Клубу, зокрема його неформального лідера Анатолія Савенка, братів Дмитра та Миколи Чихачових, Василя Шульгіна (його постать популярна серед російських істориків, однак українські її майже не досліджують), Всеволода Демченка, Миколи Проценка. Є лише біографічний довідник Кальченка, в котрому зібрано основні енциклопедичні відомості про членів клубу [26, с. 1–416].

Північноамериканська історіографія. Вільна від «прокрустового ложа марксизму-ленінізму», але скута малодоступністю джерел, розвивалася західна історіографічна традиція. Першу спробу поглянути на російський націоналізм у західних губерніях Російської імперії зробив американський дослідник Роберт Едельман 1982 р. Цікаво, що він, подібно до радянських

істориків, розглядає російських націоналістів як представників інтересів поміщицького класу, про що свідчить назва його книги — «Gentry Politics on the Eve of Russian Revolution» («Політика дворянства напередодні Російської революції»). Пізніше його критикували за неврахування міського, буржуазного контексту діяльності російських націоналістів [76, с. 23 (посилання)]. Однак позицію Р. Едельмана виправдовує те, що в фокусі його роботи були стратегії дворянства у контексті виборів, адже на губернських виборах перемогу серед націоналістів здобували саме російські поміщики.

На думку Р. Едельмана, дворянство західних губерній було змушене в кінці XIX ст. переходити до модерних способів господарювання, аби зберегти капітали. Далеко не всі дворяни зуміли налагодити ефективне й прибуткове виробництво збіжжя та цукру, однак ті, яким це вдалося, після 1905 р. чітко розуміли, що надалі, аби провадити капіталістичне господарювання, вони не зможуть покладатися лише на самодержавні інститути. Особливо це стосувалося російських поміщиків, позаяк вони мали впродовж другої половини XIX ст. особливі привілеї в західних губерніях. Це змусило їх об'єднатися в партію російських націоналістів і добиватися своїх прав у новоствореній Державній думі [74, с. 2–6].

Р. Едельман писав про російських націоналістів, повністю визнаючи їх як окрему політичну силу на рівні з іншими партіями. Автор вважає, що російські націоналісти консолідувалися перед виборами 1907 р., невдовзі після зміни виборчого закону та приходу до влади Петра Столипіна [74, с. 30–49]. При цьому, після їхнього приходу в III Державну думу почався злет партії, а піку слави вони сягнули 1912 р. в період виборів до IV Державної думи. Навіть попри нетривалу дослідницьку роботу в російських архівах, серед яких переважали московські, Р. Едельману вдалося знайти унікальні джерела перлюстрованого листування членів Думи, яке свідчило про те, що російські націоналісти лобювали напередодні виборів призначення вигідних для них чиновників на місцевому рівні, зокрема волинського губернатора та міського голови Бердичева [74, с. 150–152].

Значну частину дисертації історії російського націоналізму присвятила канадська дослідниця українського походження Ольга Андрієвська. Хоча в фокусі її уваги перебували україно-російські відносини в пізньоімперський період («The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–12»), організаційним і політичним засадам діяльності Київського клубу російських націоналістів у праці приділено значну увагу. На думку дослідниці, це була більш елітарна організація, ніж інші монархічні; Клуб орієнтувався на освічені верстви населення, тоді як монархісти — на селян та робітників [73, с. 237–238]. Відповідно відрізнявся й соціальний склад

цих організацій — Ольга Андрієвська вперше перевела відомості зі списку членів російських націоналістів наприкінці збірника за 1911 р. в статистичні дані (що віддзеркалювали 1910 р.) [73, Додаток I, II]. «Іронічно, Україна, й передовсім Правобережжя, невдовзі стала сприйматися як твердиня російського націоналізму. Ці землі, колишні землі Київської Русі, століттями займали центральне місце в російській культурній та історичній уяві як “Колиска руської цивілізації”. Тепер вони слугують за центр визрівання російського націоналізму» — писала 1991 р. О. Андрієвська (переклад — О. М.) [73, с. 235].

Упродовж 1990–2000-х рр. питання національності, національних рухів та співвідношення між національним та імперським у західній історіографії ставали дедалі актуальнішими. Після публікації монографії австрійського дослідника Андреаса Капелера, в якій Російську імперію було представлено передовсім як простір співжиття різних народів, що вписувалися в певні ієрархії влади, дедалі більше дослідників почали пояснювати динаміку розвитку й причини занепаду імперії в національних категоріях.

Приблизно в такому ключі виконано роботу американського дослідника Теодора Вікса, для якого співвідношення між національним та імперським є наскрізним питанням. Якщо в працях українських істориків утиски українського руху з боку режиму представляються як цілеспрямовані дії, то в інтерпретації Т. Вікса, Російська імперія радше не мала осмислених стратегій національної політики й вдавалася до запізнілих каральних кроків у відповідь на конкретні ситуації в регіонах [77, с. 3–19]. Щодо російських націоналістів, то Т. Вікс виділив для аналізу окремий аспект, що, на його погляд, ілюструє зв'язок між російськими націоналістами, владою та регіональною ситуацією — Холмське питання. Він подав детальну картину, як у Державній думі російські націоналісти лобювали проект, як узгоджували його на рівні міністерств і місцевої влади, як урешті було ухвалено цей проект, а відтак виділено Холмську губ. зі складу Царства Польського, як створювалася нова місцева адміністрація — здебільшого з російських націоналістів, і як надалі в краї велася адміністративна боротьба проти греко-католицької та католицької конфесій [77, с. 172–193].

Інший погляд на російський націоналізм Правобережжя представила дослідниця з Єльського університету Фейт Хілліс у дисертації «Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907» («Поміж імперією та нацією: міська політика, громадськість та насилля в Києві, 1863–1907»). Дослідниця розглядає на матеріалах Києва стрімкий розвиток капіталізму в українських губерніях після реформ 1860-тих рр., спричинену цим розвитком соціальну нерівність та появу масової політики. Ф. Хілліс пише, що імперська політика сприяння капіталістичним від-

носинам наклалася на класово-етнічний поділ населення — і в результаті почав наростати етнічний конфлікт у межах Києва. Зрештою, в 1880-тих рр. у Києві в класі купців та буржуазії переважали євреї, серед професіоналів та службовців — поляки, серед чиновників — великороси, тоді як робітники й селяни переважно були малоросами [76, с. 11]. У міській думі, яка обиралася на основі майнового цензу, неправославних було представлено в більшій пропорції відносно всього населення [76, с. 188–189, 191]. Цим, а також кампанією імперської влади проти домінування поляків у краї, можна пояснити зростання у 1880-тих рр. популістської ідеології, котра ставила в центр захист православних від інородців, зокрема від євреїв [76, с. 166–185, 195–213]. Якщо популістські лідери змогли прийти до влади на міському рівні вже у 1890-тих рр., то після Революції 1905 р. їм вдалося здобути підтримку серед широких верств православних мешканців у правобережному регіоні [76, с. 13–14, 226–245].

Хоча верхня межа дослідження Ф. Хілліс — 1907 р., тобто час, коли російські націоналісти тільки оформилися в політичну силу імперського рівня, міський контекст популістського націоналізму дає уявлення про витoki цієї політичної сили. Дмитро Піхно, І. Рева, Василій Шульгін саме в Києві 1890-тих — початку 1900-тих р. здобули політичний досвід та розробили політичну доктрину, а невдовзі після Революції 1905 р. спочатку оформились у Партію правового порядку, а вже потім — у Київський клуб російських націоналістів та Всеросійський союз російських націоналістів. Також Ф. Хілліс пише про виборчий процес до перших двох дум Російської імперії в м. Києві, де російські націоналісти (майбутні) від початку брали участь у роботі виборчих комісій [76, с. 440] й активно організовували передвиборчу агітацію через проведення зібрань в окремих дільницях Києва [76, с. 449].

Висновки. На основі розглянутої історичної літератури можна констатувати посилення в останні десятиліття дослідницького інтересу до історії російського націоналізму в Правобережній Україні пізньоімперського періоду як у російській, так і в українській та американській історіографіях. Численні приклади сприяння електоральному успіху російських націоналістів з боку влади, а разом із тим — приклади їх незалежної агітаційної діяльності, стимулюють до того, щоб розглядати історію цієї політичної сили комплексно, з урахуванням складних відносин між владою та громадянським суспільством у західних губерніях імперії.

Перспективними в цьому ключі видаються дослідження, котрі б включали детальний розгляд статистичних даних щодо виборів. На сьогодні є лише поодинокі спроби представити склад проміжних категорій електорального процесу — виборщиків та виборців [16, с. 221–307; 58, с. 79–82]. Мало-

вивченим залишається листування між російськими націоналістами, представниками влади та лідерами правих партій. Такі джерела мають великий потенціал прояснити відносини між політичними силами в регіоні. Глибший аналіз уже досить вивченого джерела — неформального органу російських націоналістів газети «Киевлянин» — може дати матеріал для дослідження електоральних стратегій. Для кращого висвітлення внутрішньої логіки російських націоналістів корисним є зіставлення антиукраїнської, анти-єврейської та антипольської політики означеної групи. Врешті, погляд на вибори як на практику демократії, з її складними механізмами забезпечення політичних прав індивідів та общин, дає змогу створити більш чітке уявлення про досвід громадянського суспільства українських земель початку ХХ ст.

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / Аврех А. Я. — М. : Политиздат, 1991. — 285 с.
2. Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума / Аврех А. Я. — М. : Наука, 1968. — 528 с.
3. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума, 1912–1914 гг. / Аврех А. Я. — М. : Наука, 1981. — 304 с.
4. Аврех А. Я. Царизм и третьеиюньская система / Аврех А. Я. — М. : Наука, 1966. — 192 с.
5. Аврех А. Я. Царизм накануне свержения / Аврех А. Я. — М. : Наука, 1989. — 256 с.
6. Аврех А. Я. Распад третьеиюньской системы / А. Я. Аврех, И. И. Минц. — М. : Наука, 1985. — 272 с.
7. Білокінь О. І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Білокінь О. І. — Х., 2001. — 25 с.
8. Бубнов Н. М. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира / Бубнов Н. М. — К. : Тип. А. И. Гросман, 1917. — 16 с.
9. Буліга М. М. Діяльність волинських депутатів у Державній думі Російської імперії / М. М. Буліга // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2011. — № 23. — С. 81–87.
10. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Бурда І. О. — Київ, 2004. — 17 с.
11. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 63–74.
12. Ганелин Р. Ш. XX съезд КПСС и освещение советскими историками отношений между РСФСР и Украиной во время Гражданской войны / Р. Ш. Ганелин и др. // Украинский вопрос и революционные события в России 1917 года. Материалы международной научно-теоретической конференции 3–4 октября 2005 года. — СПб. : ПапиРус, 2006. — С. 6–12.
13. Гермайзе Й. Соціально-економічні передумови Революції 1905 року / Й. Гермайзе // Життя й революція. — 1925. — 9. — С. 66–71.
14. Герье В. Второе раскрепощение. Общие прения в 3-й Государственной Думе по указу 9 ноября 1906 г. / Герье В. — М. : Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1910. — 69 с.

15. Глушковецький А. Л. Адміністративний ресурс на виборах до Державної думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії) / А. Л. Глушковецький // Збірник наукових праць «Політологічні Студії». — 2010. — № 1. — С. 132–145.

16. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії [Текст]: монографія / Глушковецький А. Л. — Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2010. — 399 с.

17. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. — 1921 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Гусев В. І. — К., 1999. — 36 с.

18. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку XX ст. Історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Демуз І. О. — Черкаси, 2008. — 20 с.

19. Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Доморослий В. І. — К, 1994. — 24 с.

20. Дякин В. С. Буржуазія, дворянство и царизм в 1911–1914 гг: разложение третьенюньской системы / Дякин В. С. — Л.: Наука, 1988. — 240 с.

21. Дякин В. С. Был ли шанс у Столыпина? / Дякин В. С. — СПб.: ЛИСС, 2002. — 358 с.

22. Єфремов С. О. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві / Єфремов С. О. — К.: Орії, 1993. — 150 с.

23. Залежський В. Н. Монархисти / Залежський В. Н. — Харків: Пролетарій, 1929. — 71 с.

24. Заславський Д. И. Рыцарь монархии Шульгин / Заславский Д. И. — Л.: Книжные новинки, 1927. — 67 с.

25. Заславский Д. И. Рыцарь черной сотни Шульгин / Заславский Д. И. — Л.: Былое, 1925. — 72 с.

26. Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия / Кальченко Кальченко Т. В. — К.: Киевские ведомости, 2008. — 414 с.

27. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской Империи / А. Каппелер // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. — С. 125–144.

28. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет / Касьянов Г. В. — К.: Либідь, 1993. — 172 с.

29. Касьянов Г. В. Россия-Украина: как пишется история: Диалоги — лекции — статьи / Г. В. Касьянов, А. И. Миллер. — М.: РГГУ, 2011. — 306 с.

30. Кегель И. Советская общественность в эпоху перестройки (1985–1991). Констант: Исторический дискурс и общественность эпохи перестройки: дебаты о реформах Столыпина / И. де Кегель // Бюллетень. — 2010. — № 5. [Советская общественность в эпоху перестройки (1985–1991): материалы международной конференции]. — С. 123–145.

31. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России, 1911–1917 гг. / Кирьянов Ю. И. — М.: РОССПЭН, 2001. — 464 с.

32. Киян М. Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Киян М. Ш. — Харків, 1998. — 19 с.

33. Коляда І. А. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Гоголева / І. А. Коляда // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — № 20. — С. 354–363.

34. Коник О. О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Коник О. О. — К., 1994. — 25 с.
35. Коник О. О. Селянські депутати з України в Державних Думах Російської імперії / О. О. Коник // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Київ: Інститут історії НАН України, 1999. — С. 445–470.
36. Консерватизм в России и Германии: опыт интернационального диалога. Сборник научных трудов / Ред. А. Ю. Минаков. — Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2012. — 212 с.
37. Корниенко Б. С. Правый Дон / Корниенко Б. С. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. — 232 с.
38. Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия / Коцюбинский Д. А. — М.: РОССПЭН, 2001. — 528 с.
39. Левицкий В. О. Правые партии / В. О. Левицкий // Общественное движение в России в начале XX века. — М.: Общественная Польша, 1914. — С. 347–469.
40. Ленин В. И. Итоги выборов / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. — М. — Т. 22. — Издание 5-е. — 1980. — С. 318–344.
41. Ленин В. И. Правые партии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. — М. — Т. 21. — Издание 5-е. — 1980. — С. 279–288.
42. Липатова О. В. Избирательные кампании в I–IV Государственные Думы Российской империи: На материалах Владимирской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Липатова Ольга Владимировна. — М., 2005. — 259 л.
43. Лопухова А. В. Националисты в Государственной думе Российской империи: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Лопухова Анна Владимировна. — Самара, 2005. — 217 л.
44. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Лось Ф. Є. — К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1944. — 141 с.
45. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі, 1907–1914. / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. — К.: Наук. думка, 1976. — 284 с.
46. Лотоцкий А. И. Украинский вопрос / А. И. Лотоцкий, П. Я. Стебницкий // Петро Стебницкий. Выбранные творы [Упоряд. Інна Старовойтенко]. — К.: Темпора, 2009. — С. 287–414.
47. Лукоянов И. В. Российские консерваторы / Лукоянов И. В. — СПб.: Нестор-история, 2003. — 92 с.
48. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 55–65.
49. Мартов Л. Политические партии в России / Мартов Л. — СПб.: Новый мир, 1906. — 32 с.
50. Менжулин В. И. Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии / Менжулин В. И. — К.: Сфера, 2004. — 490 с.
51. Милько В. І. Депутати від українських губерній та міст у Державних думах Російської Імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917 рр.) / В. І. Милько // Український історичний збірник. — 2010. — № 13. — С. 162–174.
52. Милько В. І. Регіональна діяльність депутатів від українських губерній I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917) / В. І. Милько // Крєсзнавство. — 2010. — № 3. — С. 163–170.
53. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз / В. І. Милько // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 153–170.

54. Националисты в 3-ей Государственной думе. — СПб. : Типография А. С. Суворина, 1912. — 325 с.
55. Петлюра С. В. Случайные заметки: Государственный прозорливец г. Савенко / С. В. Петлюра // Украинская жизнь. — 1915. — № 5/6. — С. 90–97.
56. Омельянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / Омельянчук И. В. — К. : МАУП, 2007. — 744 с.
57. Погребинский О. П. Столипинська реформа на Україні / Погребинський О. П. — Харків : Пролетар, 1931. — 127 с.
58. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / Попик В. И. — К. : Наукова думка, 1989. — 100 с.
59. Реєнт О. П. Історія України XIX — початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 218–232.
60. Реєнт О. П. Наукові студії з історії України XIX — початку XX століття: сучасний стан і перспективи / О. П. Реєнт // Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 3–41.
61. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. — К. : Б/м., 2010. — С. 244–265.
62. Реєнт О. П. Українці у Державній Думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2009. — № 16. — С. 318–335.
63. Репников А. В. Консервативные представления о переустройстве России (конец XIX — начало XX веков) / Репников А. В. — М. : Готика, 2006. — 424 с.
64. Рылов В. Ю. Правое движение в Воронежской губернии. 1903–1917 / Рылов В. Ю. — Воронеж : ВГУ, 2002. — 196 с.
65. Санькова С. М. Русская партия в России: образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / Санькова С. М. — Орел : Издание Светлана Зенина, 2006. — 369 с.
66. Стебницький П. Я. Поміж двох революцій / П. Я. Стебницький // Петро Стебницький: Вибрані твори. — К. : Темпора, 2009. — С. 415–559.
67. Суслов М. Новейшая историография российского консерватизма: его исследователи, критики и апологеты / М. Суслов // Ab Imperio. — 2008. — № 1. — С. 253–288.
68. Шандра В. С. Модернізація політичної влади на початку XX ст. / В. С. Шандра // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К. : Б/в., 2008. — С. 310–316.
69. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / В. С. Шандра // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 59–83.
70. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Щербак Н. О. — К. : Ризографіка, 2005. — 616 с.
71. Щітківський І. «Історический путь» у Києві / І. Щітківський // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К. : Держ. вид-во України, 1926. — С. 385–392.
72. Юрський Г. Правые в Третьей Государственной Думе / Юрский Г. — Харьков : Центр. Предвыб. Комитет об-един. русс. людей, 1912. — 254 с.
73. Andriewsky O. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Unpublished dissertation / Andriewsky O. — Ann Arbor, 1991. — 485 p.
74. Edelman R. Gentry Politics On the Eve of the Russian Revolution: the Nationalist Party, 1907–1917 / Edelman R. — Rutgers University Press, 1980. — 280 p.

75. Engelstein L. New Thinking about the Old Empire: Post-Soviet Reflections / L. Engelstein // The Russian Review. — 2001. — Vol. 60. — № 4. — P. 487–496.

76. Hillis F. C. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907: Unpublished dissertation / Hillis F. C. — New Haven, 2009. — 550 p.

77. Weeks T. R. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914 / Weeks T. R. — DeKalb : Northern Illinois University Press, 2008. — 316 p.

Л. В. Гриневич

УДК: 94:338.48-32(477)«1928/1929»

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ
ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УСРР
В УМОВАХ НЕДОРОДІВ І ГОЛОДУ 1928–1929 рр.**

В статті проаналізовано проблему «антирадянського» та «радянського» громадських «активів» у радянській Україні в умовах недородів і голоду 1928–1929 рр.

Ключові слова: політична активність; актив радянський; актив антирадянський; голод 1928–1929 рр.

В статье проанализирована проблема «антисоветского» и «советского» общественного «активов» в советской Украине в условиях неурожая и голода 1928–1929 гг. Обоснован вывод: хотя имеющиеся в распоряжении исследователей документы и материалы не позволяют четко определить количественные параметры этих активов, следует предположить, что соотношение между ними в исследуемый период было не в пользу последнего.

Ключевые слова: политическая активность; актив советский; актив антисоветский; голод 1928–1929 гг.

The article analyzes the problem of the «anti-Soviet» and «Soviet» groups of support in Soviet Ukraine during the crop failure, famine 1928–1929 and he substantiates the conclusion that although the existing documents and materials do not allow to clearly define the quantitative parameters of these assets, we can assume that the ratio between them in the study period was not in favor of the latter. We can displace attention on distribution among the different categories of population of Ukraine can be characterized as anti-soviet, pro-independent and anti-colonial. These last were predetermined by obvious unperception among worthy part of society of the soviet rulesystem, ephemerality of rights for Ukraine in the USSR and expressive dissatisfaction by power influences of the allied pow-